

A felsorolt művek mind utalnak íratásuk céljára. Egy törzsből fakadnak.

Így kapcsolódik Balassi már első s életében egyetlen nyomtatásban megjelent művével egy messzire nyúló irodalmi áramlatba, ahogyan későbbi munkásságában is mindig a nagyvilág felé nyújtotta ki nyugtalanul és fáradhatatlanul kereső kezét.

Scheiber Sándor

Voltaire egykorú magyarországi iskolai színpadon

Az elmúlt évben az MTA Irodalomtudományi Intézet keretében kutatómunka indult XVIII. századi színjátszásunk egyik – az előző századok hagyományait folytató – sajátos területének, az iskoladráma-előadásoknak és a velük kapcsolatos irodalmi anyagnak a feltárására. Már az előző kutatások is arra figyelmeztettek,¹ hogy ennek az egyre gazdagabban feltáruló irodalmi és színház-történeti anyagnak az ismeretében módosítanunk kell a korszak irodalmi és színi életéről még századunk első felében is uralkodó képet, s az erőgyűjtés hosszú, statikus állapota helyett itt is a fejlődés dialektikus mozgástörvényeivel kell számolnunk. Most, hogy a kutatás magányos tudósok áldozatvállalása helyett egész közösség ügyévé válhatott, a tempó felgyorsulásával már az első év munkája is igazolta az említett szemléletváltás szükségességét. Addig, amíg ez az igazság bibliográfia és szövegkiadások alapján irodalmunk minden kutatója előtt feltárul, s a tudományos értékelő munka számára további árnyalt összefoglaló kép megrajzolását teszi lehetővé, most csak a kutatás apróbb adalékaival, „melléktermékeivel” szeretnék ízelítőt adni a tanulmányozott anyag sokszínűségéből.

Adalékaim a század latin nyelvű drámairodalmából származnak. Ezek az előadások és darabok a hazai színjátszás és iskoladráma-irodalom területén a XVIII. századi élet szerves részei, s – mint több más műfajban is – a magyar nyelvű fejlődés előkészítői, erre ösztönző európai hatások közvetítői.

Az iskolai színjátszást a katolikus szellemű nevelésre hazánkban elsőként felhasználó, s így a XVIII. században már jelentős dramaturgiai múlttal és gyakorlattal rendelkező jezsuita iskolák színjáték-rendező tanárai állandó szellemi kapcsolatot tartanak más – sokszor a tartomány határain messze túleső – rendházakkal, iskoláikkal, figyelemmel kísérik az ott sikerrel előadott darabokat, s buzgón gyarapítják azokból saját repertoárjukat. Másolják vagy másoltatják, fordítják és fordíttatják a szövegeket, gyűjteményüket magukkal viszik új állomáshelyükre, hogy ott is felhasználják. Hazai kéziratok latin drámaanyagunk is bizonyítja, hogy nagy frissességgel figyelnek fel új szerzőkre, témákra, s gyorsan követik a külföldi műfajváltásokat is a passiójátéktól az operaelőadásokig. De még ennek a gyors reagálásnak a tudatában is érdekes az a jelenség, amelyre itt szeretném felhívni a figyelmet.

Az OSZK Kézirattárában az egyedi példányokon kívül két gazdag kéziratgyűjteménye is van jezsuita iskolákban előadott, ill. előadásra szánt – túlnyomórészt latin nyelvű – XVIII. századi iskoladrámáknak: az egyik az ún. Bartakovics-gyűjtemény két kötete (Quart. Lat. 693), a másik egy ugyancsak egykorú kolligátum (Quart. Lat. 2565).² A két gyűjtemény a XVIII. század ötvenes, ill. hatvanas éveiben lejegyzett szövegeket tartalmaz. A latin darabok szerzőjét, ill. fordítóját egy-két esetben maga a szöveg is jelzi, néhány esetben eddigi kutatóink munkája nyomán váltak ismertté, néhány darab eddig ismeretlen eredetét magam is megtaláltam nyomtatott, ill. kéziratok dráma-gyűjteményekben.

Mindkét kolligátumban maradt azonban néhány olyan dráma, amelynek latin szövege az eddig ismert jezsuita szerzők, ill. gyűjtemények darabjaival nem azonosítható. A Bartakovics-gyűjteményben a *Mors Caesaris* látszott ilyen gyökértelemnek – mert semmiféle kapcsolatot nem mutatott sem a

¹ Az addigi eredmények legteljesebb összefoglalása gazdag önálló kutatási anyag alapján először ALSZEGHY Zsolt: A magyar XVIII. század c. kéziratok művében volt olvasható, Bp. 1948. I. 47–56., 150–209., II. 83–87. (MTA Kézirattára MS 10446), majd a hatvanas években A magyar irodalom története I–VI. Bp. 1964–66. c. összefoglaló munka II. kötetének szerzői adtak gazdag körképet a század irodalmi anyagában témánkról is.

² Ez utóbbit – egyik XVIII. század végi tulajdonosának kronogramját feloldva (Josephus Liszics, 1782) – a rövidség kedvéért Liszics-gyűjteménynek fogom nevezni.

kötetbe közvetlenül előtte bejegyzett *Caesar* c. magyar nyelvű tragédiaszöveggel, Faludi Ferenc *Caesar Aegyptus földjén, Alexandriában* c. Cordara-fordításának másolatával, sem az eddig ismert hasonló témájú előadásokkal –, a Liszics-gyűjteményben pedig a *Catilina vel Roma servata* c. darab kapcsolatai maradtak felderítetlenek, noha a szöveg jelzi, hogy fordítás, sőt a fordító jezsuita szerzetes voltát s monogramját is (M. H. S. J.).

A két cím külön-külön is, de együtt méginkább arra sarkallt, hogy – bármennyire váratlan forrásnak is tűnik első pillanatban – Voltaire drámái között keressem az ihletőt. S valóban, a szövegek összevetése során bebizonyosodott, hogy a *Mors Caesaris* c. tragédia hű latin megszólaltatása Voltaire *La mort de César*-jának, a *Catilina vel Roma servata* latin szövege pedig Voltaire hasonló című (*Rome sauvée ou Catilina*) tragédiájának iskolai előadás céljából itt-ott kissé lerövidített – az előbbinél valamivel nehezekebb latinságú – adaptációja. Voltaire tehát viszonylag korán megjelent a magyarországi iskolai színpadon.

Az időpontot illetően a Bartakovics-gyűjtemény³ szövege nem foglal a címbe fordítási vagy előadási évszámot, de a kolligátum egyéb adatai alapján elég valószínű hipotézist tudunk állítani. Darabunkat a gyűjtemény elején, azonos kézírású, folyamatosan leírt szövegek között találjuk. Az öt kettővel megelőző, latin nyelvű Bartakovics-darab jelzett előadási helye és ideje Nagyszombat, 1747. Közvetlenül előtte pedig a már említett, Caesarról szóló Faludi-fordítás magyar nyelvű szövegét olvassuk; ennek itt hely- és időjelzése nincs, de ugyancsak az OSZK Kt-ban őrzött másik egykorú másolatának⁴ az alcímbe foglalt adata: „Ment játékban Fejér-Egyházi kastélyban⁵ az őszi mulatónapok alkalmatosságával . . . 1749-dik Esztendőben.” A darabunkat közvetlenül követő latin drámaszöveg szintén datált, hely- és időadata az előbbiekhöz hasonló: Fejér-Egyháza, 1750. A további szöveggörnyezet is ezeket az adatokat erősíti, így latin Voltaire-fordításunk is a jelzett időhöz és helyhez kapcsolódhat.

Előadási adatunk eddig csupán egyetlen hasonló témájú darabról maradt: a „Caesar Cassio et Bruto Authoribus caesus”-ról, éppen Nagyszombatból, 1734-ből.⁶ Érdekes ez a témamegjelölés is, mert a jezsuita iskoladramák ritkán mutatnak shakespeare-i orientációt, eredeti darabként sem kerül elének a magyar jezsuita tartományt is magában foglaló Ausztria provincia eddig ismert előadásjegyzékeiből, de Voltaire-darabunk is csak 1735-ben jelent meg először nyomtatásban francia földön, s bár keletkezését egyik kiadójának hipotézise közvetlenül Brutus c. tragédiája (1730) szomszédságába helyezi,⁷ ilyen korai hatását ez sem tenné valószínűvé. Ennek az 1734-es előadásnak azonban eddig sem szövege, sem programja nem került elő. Így a másolónk által megörökített, feltehetően 1749 vagy 1750-hez fűződő

³ A Bartakovics-gyűjtemény az OSZK leltári bejegyzése alapján még a könyvtáralapító Széchényi Ferenc tulajdonából származik. A bejegyzés és az egykorú nyomtatott katalógus (Catalogus manuseriptorum I–III. Sopron, 1814–15. I. 305.) a kolligátum darabjait mint Bartakovics József (1722–63) jezsuita tanár műveit említi. SZINNYEI József Magyar írók élete és munkái c. művében (I. Bp. 1891, 619–20. h.) a tartalmazott anyagot – helyesen – névtelen szerzők műveként tartja számon, de Bartakovics József kézírásának mondja. A kolligátumot a névadóhoz – vizsgálódásaim alapján – egyik szoros kapcsolat sem fűzi, mert a drámák – Bartakovics József saját, később nyomtatásban is megjelent s itt is névvel jelölt művének kivételével – javarészt más, ma már eléggé felderített szerzőkhöz, ill. fordítókhoz kötődnek, a kézirat másolója pedig éppen Bartakovics József keresztnevét véti el (György), és cseréli javítással a helyesre. A kolligátum possesszora lehetett azonban Bartakovics József, ha csak nem darabja szerzőségéről, az első néven nevezett szerzőről, adták a kéziratnak ezt a nevet. Az bizonyos, hogy jezsuita tanár, a színdarabrendezés hivatásbeli kötelességétől indítatva állította össze ezt a „szöveggönyv”-gyűjteményt, amely – mint azt az eddig megismert, ill. kiderített évszámok alapján határozottan megállapíthatjuk – egykorú, az ötvenes évek közepéig előadott, ill. megismert és előadásra szánt darabok szövegét, színi utasításait és néhol a másolónak a másolt adaptáció színvonaláról tett bíráló megjegyzéseit tartalmazza.

⁴ Quart. Hung. 1073.

⁵ A nagyszombati jezsuita kollégium birtoka.

⁶ TAKÁCS József: A jezsuita iskoladráma, Bp. 1937. 70.

⁷ Avertissement des éditeurs de l'édition en 41 volumes in-8. Id. Oeuvres complètes de Voltaire, Théâtre II. (Párizs, 1831) 165.

szövegénél messzebb nem mehetünk a *Mort de César* hatásának keresésében, de így is érdekes, hogy általa Voltaire magyarországi felbukkanását az eddig ismertnél korábbra tehetjük.⁸

Mint ahogyan a szerzőre sem utalt, a fordítót sem említi szövegünk. A jezsuita iskolák gyakorlata alapján jezsuita szerzetes-tanárban kell őt keresnünk; ezt erősíti az a tény is, hogy mindkét kolligátumunk valamennyi ismert fordítója, adaptálója az. Nem tudjuk, hogy a fordítás külföldön vagy hazánkban keletkezett – a provincia osztrák területének kollégiumaival állandó a tanuló-, a tanár- és a kéziratváltás, kolligátumunk is tartalmaz Grácban előadott vagy Bécsben fordított darabokat –, de mivel helyet kapott e hazai gyűjteményben, mindenképpen figyelmet érdemel. A francia és a latin szöveg összevetése a latinságban jártas, irodalmi érzékű fordítót mutat. Voltaire zengzetes alexandrinusait ugyan prózában tolmácsolja, de a stílus patetikus lendületét jól érzékelteti. Érdeme akkor tűnik elénk, ha a darab első és azóta is egyetlen magyar fordítójának, Maczának Amáliának az erőfeszítéseit figyeljük az értelem hű tükrözésére.⁹ Igaz, ő versben fordít, de egy jó évszázaddal későbbben, s bizony sokkal nehezkesebben, mint latin szövegünk szerzője. Igazolással tegyük egy egészen rövid „szűrőpróbát”!

A II. felv. 4. jelenetében Brutus szavai a francia eredetiben:

„Non, n'imitons personne, et servons tous d'exemple:
C'est nous, braves amis, que l'univers contemple;
C'est à nous de répondre à l'admiration
Que Rome en expirant conserve à notre nom . . .”

latin fordítónk tolmácsolásában:

„Nequaquam. Facta imitari aliena pudet, quin ipsi vitae potius documenta demus posteris; in nos, o fortes viri! terrarum orbis convertit oculos, em, exspirans Roma ai hoc robor colit, et quidquid spei reliquum in nobis reponit . . .”

az 1865-ös magyar fordítás:

„Ne utánozzunk senkit és szolgáljunk például;
Bennünket vitéz barátim a világ egykor bámul;
Mi vagyunk, kiknek megfelelni kell a kormányának:
Haldokló Róma nevünket hogy föntartá magának.”

A darab teljes szövegét olvasva méginkább megállapíthatjuk, hogy a latin fordítás alapos, szöveghű, gördülékeny. A prózai mondatformálás néha természetszerűen kevésbé tömör, mint a francia dráma-költő szavai, de a körülírások mindig az eredeti szöveg szellemében valók. Néhány kisebb önkéntes bővítésében az emberiség és a haza szenvedéseit megrázóan festő s az ifjúság szeretetét, féltését tükröző kifejezésekkel gyarapodik a francia eredeti. Más helyeken annyira megragadja fordítónkat a voltaire-i dikció költői zengése, hogy egy-egy indulatszóval vagy az alakzatok gazdagításával maga is fokozza a hatást (a III. 4-ben Brutus keserű megdöbbenése a híren, hogy ő Caesar fia: „Tonnez sur moi, grand dieux!”, a latinban: „Nunc, nunc ab omni parte tonate tonate Caelites! et hoc ferite mille, mille perditae fulminibus caput . . .”). Antonius gyászbeszédének pedig mozgósító hatását fokozza a bővítés: „Clamat hic sanguis Caesaris . . . Torpetis adhuc? . . . generosas in iras surgite . . . adeste, adeste . . .”

A költői képeket mindvégig híven tolmácsolja, egyszer-egyszer még az eredetinel is erősebb plaszticitásra törekedve (mint az egyik római átka a III. 8-ban: „O monstre que les dieux Devaient exterminer avant le coup affreux!” a latinban: „Portentum et pudor orbis! cur non patratum ante facinus hanc luem vasto tellus hiatu sorbit?”)

⁸ Az eddigi kutatások Voltaire első magyarországi említését Károlyi Antal 1755-re datálható, Voltaire-hez szóló, francia nyelvű költői levelében találták meg (vö. VÖRÖS Imre: A Károlyi család és a korai felvilágosodás – Adatok Voltaire magyarországi hatásának kezdetéhez – ItK 1977. 197–203.)

⁹ Julius-Caesar halála. Tragoedia. Irta Voltaire. Francziából fordítá és kiadá Maczának Amália. Budán, szerző sajtója 1865. (a belső borítón 1866. szerepel; a fordító Caesar-életrajzának keltezése a műben megoldja a kérdést: 1865. dec.) 73.

Változtatásait azonban nemcsak fordítói ihlet sugallja, néha az iskolai színpad praktikus megoldásai is követelik: a II. 5-ben Caesar és Brutus kissé hosszadalmas párbeszédét összevonja, s a III. felv. utolsó jelenetében fellépő rómaiak népesebb szereplőcsoportját leszűkíti. Ésszerű változtatás, hogy az I. felv. jelenetszámozását a szereplőváltáshoz gondosabban igazodva eggyel megnöveli, az viszont tévedésből fakadhat, hogy az utolsó jelenetben Antonius szavait Dolabella szájába adja.

E formai eltérések mellett a darab – mint említettem – hűséges Voltaire-szöveg, megmarad tehát eszmei tartalma, Caesar nagyságának bemutatása mellett is hangsúlyozottan zsarnokellenes célzata, amelyet csak erősít Brutus tragikumának fokozása az őt Caesarhoz fűző fiúi kapcsolat motívumának bemutatásával, és azzal, hogy Brutus pusztulását – a shakespeare-i megoldástól eltérően – nem viszi színre.

Vajon hogyan fordulhatott darabunk felé a fordító szerzetes, illetve a magyarországi gyűjtemény összeállítójának a figyelme?

Igaz, Voltaire darabjait az ötvenes évek bécsi világi színpadán már siker kísérte, Bécsben is megjelennek nyomtatásban, s ennek előszele érezhető lehetett pár évvel korábban is, de ezek között a darabok között még a későbbi években sem találjuk a Caesar halála előadását vagy kiadását.¹⁰ Nyilván a bécsi közönség is – mint a francia – jobban kedvelte a szerelmi motívumot is felhasználó darabokat. Ez a hátrány a világi színpadon azonban egyenesen előny a kollégiumin, megfelel az ilyen irányú rendi kívánalmaknak. Kollégiumi előadásra alkalmassá teszi az is, hogy a tanult iskolai anyag, a római történelem szereplőit eleveníti meg, s az emberi gőg megítélésével erkölcsi nevelést is szolgálhat. Voltaire zengő dikciója – megfelelő fordítás esetében – igen alkalmassá teszi a színelőadásokkal elérni kívánt retorikai cél, a stílusnevelés megvalósítására is. Mindezek ellenére szerzetesiskoláinkban nem találkozunk vele, hazai Caesar-előadásink – az egy említett kivételével – a hős életének más motívumait viszik színre: Pompeiusszal és annak híveivel való ellentétét vagy az egyiptomi eseményeket. Más témájú a Pannonhalmi Sz. Benedekrendi Kp. Főkv. kéziratának tanúsága szerint Placzkó István Cassiusa is, s az eddig ismert Brutus témájú jezsuita előadását sem M. J. Brutusról, hanem L. J. Brutusról, az első római consulról szól, aki a köztársaság védelmében fiaival is leszámolt.¹¹ Ausztria-tartomány osztrákföldi kollégiumaiban sem találkozunk ez idő tájt ilyen témájú előadás említésével, bár a XVIII. századi anyag részletes feldolgozása még korántsem teljes. Az előadott darabokban a mártírok vagy a bemutatott történelmi bűnhődők sorsa kapcsán elég véres jelenetek zajlanak le sokszor magán a színpadon is, de a zsarnokkal való szembeszállás e történelmi pillanatának bemutatása, mint Voltaire darabjában, azért még szokatlan téma lehetett; iskolai színpadon való előadását még az egykorú Franciaországban, Voltaire-nek is mentegetnie kellett.¹² Tehát ha a közvetítő csatorna még nem is ismert, azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy fordítónk is, a gyűjteménybe iktatónk is friss, érdeklődő szellemet áruel, még akkor is, ha az utóbbi nem tudta volna a másolt szöveg szerzőjének kiletét, ami azonban a Bécshez közeli Nagyszombatban (ahová a környező szövegek kötődnek) 1750 táján nem nagy valószínűséggel hihető. S ha még azt is figyelembe vesszük, hogy Voltaire-nek ez a darabja francia földön 1735-ben jelent meg nyomtatásban, s ismert első előadása 1743 augusztusában zajlott le, csak megerősíti benyomásunkat, hogy darabunk korai latin fordítása és ennek bekerülése gyűjteményünkbe a modern irodalmi, színházi jelenségekkel való igen jó lépéstartást tanúsít.

¹⁰ ORAVECZ Vera: Les impressions françaises de Vienne 1567–1850, Szeged, 1930.

¹¹ TAKÁCS: i. m. 112. Buda, 1760 „Brutus proditiois poenas de filiis sumens”. – Sajnos ennek az előadásnak sem maradt fenn a szövege vagy programja, pedig eredetijének keresése nem is áll messze témánktól. Alighanem C. Porée jezsuita író-tanár műve, akinek a párizsi Nagy Lajos kollégiumban 1708-ban előadott L. Junius Brutusról szóló darabját az ott diákoskodó Voltaire is láthatta. Követte is mesterét a téma feldolgozásában, de e jó húsz évvel későbbi Voltaire-tragédiában (Brutus, 1730) a szerelmi motívum is döntő szerepet kap. Ezért – noha Voltaire Brutusa 1754-ben Bécsben is megjelent – valószínűbb, hogy a budai iskolai előadás Porée darabját vette alapul, annál is inkább, mert az előző évben előadott darabjuk témája is Porée-ra enged következtetni.

¹² 1747-ben – Voltaire érthető csodálkozására – egy apácák vezette leánykollégium készült a darab előadására, de úgy, hogy a szerzőhöz fordultak megfelelő előszóért. Voltaire, a kortárs szemtanú, szerint, először haraggal fogadta a kérést, majd megenyhülve mégis megírta az előszót, s ebben – nyilván a kérésnek megfelelően – nemcsak a leányok ötletét mentegeti e darab előadására, hanem magát a témát is az összegyűlt közönség előtt. Az eset és az előszó szövege: Oeuvres complètes de Voltaire, Théâtre II. (Párizs, 1831) 165–166.

Voltaire tehát már a XVIII. század közepén ott kopogtat a magyar iskolai színpadra vezető ajtón. S hogy be is jut, annak a Liszics-gyűjteményben megőrzött másik darab is bizonyossága. Ez a másik mű – mint említettem – Voltaire 1747–49 között írt, s először 1750 júniusában bemutatott *Rome sauvee ou Catilina* c. tragédiájának latin átültetése. Kéziratunk jelzi is a darab fordításának dátumát: 1760.¹³ Egy későbbi rendtársi vagy könyvtárosi kéz latinul ceruzával rájegyezte a kéziratra: „In scenam datum anno 1760 in quo opere et mulier partes agit!” tehát ez már előadásról is említést tesz. Másik megjegyzésének, a női szerep kiemelésének mai ismereteink szerint nem tulajdonítunk olyan nagy fontosságot. Fennállanak ugyan még a női szerepeket tiltó rendi figyelmeztetések, ám e szigorúbb szabályok alól – ha az előadó személyekre nem is, de a szerepekre vonatkozólag – már a XVII. századtól elég sok kivételt ismerünk. Olyan női főszerep, mint a Voltaire-darabban Auréliáé, Catilina feleségéé, ritkán fordul ugyan elő, akkor is többnyire férfi vagy fiú álöltözetében, de már nem példátlan a jezsuita iskolák gyakorlatában.¹⁴ A megjegyzés jelen ideje (partes agit) női szerepre utal, nem női szereplőre.

A mi latin darabunk tehát a Voltaire-tragédia szövege, vagy – mivel az előzőnél jóval több benne az iskolai színpad követelte változtatás – pontosabban adaptációja. A szöveg néhol lerövidül, legszélsőségesebben az I. 1-ben (24 sorról 9-re), I. 5-ben (122 sorról 29-re) s a IV. 4-ben (120 sorról 11-re). Másutt ilyen mértékű rövidítés nincs, de apróbb összevonásokat több helyütt találunk. A rövidített helyeken a megszólalások számát is csökkenti fordítónk, de a mondanivaló lényegét mindig megtartja. Aurélia főszerepe is megmarad, csakhogy az iskolai színpad lehetőségeihez, céljaihoz, fiú-szereplőjéhez igazítva. Így az érzelmi, szerelmi motiváció kissé csökken, szavainak pátosza visszafogottabb, hangja – kérések helyett – számonkérőbb. Férjével való drámai összecsapásában szerelmük személyes érvei helyett a szülőváros, Róma szeretete kap nagyobb hangsúlyt (I. 3). Ennek megfelelően a latin szövegben Catilina stílusa is keményebbé válik, a francia eredetiben szinte gáláns szavai (I. 3) „Si vous daignez m'aimer, si vous êtes à moi, Sur ce qu'ont vu vos yeux observez le silence”, lakonikus keménységűvé szigorodnak: „Tu vide ne ista effluent, neu quid loquacitate obturbas tua”, s a bátorságra appelláló fojtott fenyegetés („et je veux du courage et non pas des murmures”) a latinban durva nyíltsággal csattan („verbum porro ut hac de re facias, cave!”). Kevesebb szó esik Catilina érzelmi zaklatottságáról, önmagával való vívódásairól; terveit csak sejtető, raffinált célzásai helyett fordítónk többször ad ajkára nyersebb, önmagát és céljait nyíltabban eláruló szavakat (pl. a II. 4-ben „Je ferai ce qu'enfin Sylla craignit de faire” helyett „turbidum resecano caput”).

Darabunk előadott iskoladráma jellegét e kisebb-nagyobb rövidítések mellett fordítónk bővítései is igazolják. Az elvakult szerelmi szenvedély veszedelmét a férfiemberre az eredetinel erőteljesebben, részletesebben festi. Sura aggodalma, nehogy Aurélia iránti szerelme eltávolítsa Catilinát az összeesküvés ügyétől („Tout homme a sa faiblesse, et cette âme hardie Reconnaît en secret l'ascendant d'Aurélié. Il l'aime il la respecte, il pourra lui céder . . .”) Lentulus¹⁵ latin szövegében így bontakozik ki: „Sed quid si Catilina Aureliae expugnatus praecibus foedus disserat? Amoris imperium quum pateat late, quamve nemo unus sit, qui Veneri tributa non pendat? non te latet? Amat Aureliam; mulieris nimiam viro imperitandi libidinem, tute mihi frequens occinebas”, majd Cethegus válaszában folytatódik: „Commune istud faeminis cunctis est malum, Aurelia nusquam hac in re tua cumlata vota laetabitur . . .” (IV. 1.). A fordítás java része azonban a Voltaire-szöveg szabatos megszólaltatása, a cselekmény izgalmas folyamatának jó érzékeltetése. Voltaire költői képeit ugyan nem minden esetben tükrözi adekvát erővel¹⁶, de azért a mű egészében a latin prózával is érzékeltetni tudja a dikció művészi hatását. Helyenként közmondásszerű tömörséggel szólaltatja meg Voltaire csattanóit.

¹³ Eddigi jezsuita iskolai előadásjegyzékeink csak egy Catilina-témájú előadásról tudnak: 1750-ben Nagyszombatban a Catilina proditus címűről (vö. TAKÁCS: i. m. 94), ennek szövege vagy programja azonban nem maradt fenn. Mivel kéziratunk a fordítás dátumát 1760-ban jelöli meg, jelenlegi ismereteink szerint a két darab közvetlen kapcsolatát nem feltételezhetjük.

¹⁴ Az 1745-ben éppen Nagyszombatban előadott Macaria is ezek közé tartozik, kézírata ott olvasható a Bartakovics-gyűjteményben is.

¹⁵ Surát fordítónk következetesen e másik névelmén nevezi.

¹⁶ A II. 5-ben a Cicero-Catilina párbeszédben a konfliktust jól kiemelő ellentétek erőtlenednek el a „nem vetélytársad, hanem bírád”, ill. a „nem barátod: ellenséged vagyok” kihagyásával, bár itt a párbeszéd drámaiságának csökkenését erőteljes gesztussal, Catilina elrohanásával pótolja.

Az iskolai előadás körülményei okozzák, hogy az eredeti színpadképet elhagyja – nyilván nem valósulhatott meg ugyanúgy –, de a szereplőknek szóló színi utasításokat átveszi, sőt helyenként bővíti is.

A Catilina-téma voltaire-i feldolgozása feszült drámaisággal eleveníti meg e történeti korszakot, érdekes jellemek bemutatására ad lehetőséget; Cicero – akinek szerepét Voltaire a bemutatáskor magának választotta¹⁷ és Caesar alakja egyaránt felmagasodik, Catilina belső vívódásaiban még a politikai szélhámosba is tud emberi vonást vinni, majd Catilina feleségének, Aureliának a tragédiájával a katarzist a nézőben teljessé teszi.

A téma iskoladramái feldolgozásának más szövege nem maradt ránk, az 1750-es nagyszombati Catilina proditus előadása sem. Érdekes, 1827-ből való, magyar nyelvű Catilina-előadásnak három kéziratos szöveggönyvét olvashatjuk azonban az OSZK Kt-ban¹⁸, a darabot azok tanúsága szerint a bogdányi várban adták elő. Az egyik példány Esterházi Nep. Jánosnak szóló ajánlása és a kézirat eljutása Pápara arra enged következtetni, hogy a Nagyszombat melletti Bogdányról van szó. A megyei választások visszaéléseit is parodizáló három felvonásos vígjáték naiv humorával távol áll darabunktól, de érdekes bizonyossága a téma magyarországi pályafutásának.

Visszatérve Voltaire-adaptációnkhoz, a Liszics-gyűjtemény igen érdekes adata a fordító monogramjának a megjelölése. Jelzi, hogy jezsuita szerzetes, a latin monogramot visszafordítva H. M. névbetűkkel. A szóba kerülhető szerzők nevét eddig a rend tudományos bibliográfiája és magyar írói életrajzok alapján próbáltam keresni¹⁹. Mivel a színelőadások rendezési gyakorlata külföldi fordítót is lehetővé tette, a kutatást természetesen nem szűkíthetjük a magyarországi rendtagokra, de az adott időszakban számba jöhető eddigi nyomok hazánkba vezetnek. Ez idő tájt két magyarországi rendtag is viselte a H. M.-nek megfelelő Horváth Mihály nevet, mindkettő jelentős irodalmi működést fejtett ki. Csakhogy a két kortárs szerző adatait s főleg műveit már a schematizmusok első feljegyzései is keverik, s azóta sem sikerült, a későbbi kutatóknak sem, teljes biztonsággal elkülöníteni azokat. Egyikük, az idősebbik (1728–1810) 1744-től 1768-ig volt a rend tagja, azután világi papként teológiai tanár, kari dékán, majd élete utolsó évtizedében grábai apát. Szerzősége azért jöhet szóba, mert több művet fordított franciából latinra, s az eddigi leghitelesebbnek tekinthető adatok szerint 1760-ban Nagyszombatban tanított. – Néhány évvel fiatalabb rendtársa (1733–1784) a szerzet tagja volt 1749-től a Társaság feloszlásáig. Jó barátságban állt a kegyesrendi tudós és író Révai Miklóssal, akinek baráti köréhez jezsuita iskoladramáirók és gyűjtők is tartoztak: Paintner Mihály, Makó Pál stb., s aki maga is Voltaire verseit fordítja, mondván: „Igaz! Voltér nevében meg nem kell ütközni: mert ő nem mindég tévelyeg.”²⁰ Azt is tudjuk, hogy Horváth Mihály biztatja Révait a Magyar Hírmondó szerkesztésére, amelyet pedig – mint a felvilágosodással való rokonszenve jelét – hivatalos körök elítéltek.²¹ De ez a Horváth Mihály az 1760-as években jogakadémiai igazgató Nagyváradon, s bár Révai dicséri, milyen csodálatra méltóan szólaltatja meg a római lantot, ennek ismert emléke nem maradt fenn.²² Mivel azonban az életrajzok és bibliográfiák mindegyike keveri a két szerző adatait, érdekes további munkát kínál a kutatás számára munkásságuk hiteles elkülönítése, és annak megállapítása, melyikük kezéből került ki Voltaire-darabunk fordítása, vagy esetleg egy eddig ismeretlen harmadik, számba jöhető fordító felderítése.

¹⁷ „Rome sauvée fut représentée à Paris sur un théâtre particulier. M. de Voltaire y joua le rôle de Cicéron. Jamais dans aucun rôle aucun acteur n'a porté si loin illusion: on croyait voire le consul . . .” (a már idézett kiadás 249.) – vö. Le Kain színész naplórészletét. Id. A francia színház a XVIII. században, STAUD Géza szerk. Bp. 1974. 47.

¹⁸ Quart. Hung. 2543 és Fol. Hung. 2564 (2 pld.)

¹⁹ SOMMERVOGEL: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, T. IV, t. IX. Bruxelles–Párizs, 1881, 1889, 1893. A. HORÁNYI: Memoria Hungarorum II. Viennae, 1776. 166–167. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái IV. (Bp. 1896) 1273–75. h.

²⁰ CSAPLÁR Benedek: Révai M. élete (Bp. 1881–1889) II. 117.

²¹ I. m. 108. 187.

²² I. m. 188–189.

Anélkül tehát, hogy az érdekes tény minden részletét tisztán láthatnánk, egyet már az eddigi kutatás is megmutat, hogy Voltaire elsősorban drámaírói révén, a jezsuita iskolai színjátszáson keresztül már a század közepén eljutott Magyarországra.

Alszegehy Zsoltné Tési Edit

Stílustörekvések a XVIII. század végén

(Kis János almanachjai)¹

Az almanachok² – Kelet-Közép-Európában – folyóiratot pótolnak; nem egyszerűen éves verstermést gyűjtöttek egybe, hanem irodalmi törekvéseket mutattak be az olvasóknak, vagy dokumentálták egy írói csoport létezését; teret engedtek olykor egymástól eltérő irányoknak, stílusváltozatoknak. Az irodalmi folyóirat *közönséget* feltételez, legalább is hosszabb távon, rendszeres megjelenéssel állandó olvasótáborra tart számot, amelynek ízlését, kívánságait kielégíti, formálja. Az almanach – évi egyszeri megjelenésével – rendkívül bőséges, mintegy tömör foglalata, ígérete vagy sejtése a múlt, illetve a jelen és a jövő szétágazó törekvéseinek.

A szlovén felvilágosodás irodalmában a *Pisanice* kötetei, a cseh irodaloméban Thám és Puchmajer zsebbe való könyvei lapozgatásakor figyelhetjük meg az almanachok közönségnevelő és szervező erejét, az új műfajokkal kísérletező költők egymást erősítő vagy épp egymással vitatkozó alkotásait. A cseh almanachokban közölt versek ösztönözték a költőket, a teoretikusokat az első cseh prozódiai vitára. A szlovén almanachok elégiatermése nyitányául szolgált a későbbi, nagy ívű fejlődés során kivirágzó elégiaköltészetnek.

Míg a szlovén és a cseh irodalomban az almanachok megelőzték az irodalmi folyóiratokat, a magyar irodalomban fordított a helyzet. Itt, az 1780-as esztendők végétől folyóiratot teremtő igyekezetnek vagyunk tanúi, a kassai Magyar Museum, Kazinczy Orpheusa és Kármán Urániaja nem csupán helyet ad az új magyar költészetnek, hanem költői-irodalmi programokat, esztétikai tanulmányokat, magyarrá hasonított – s a kor modernnek számító esztétikusaitól származó – tanulmányokat jelentet meg, nézeteket ütköztet össze, akarva és néha akaratlanul is polémiákat kezdeményez, alapfogalmak meghatározására tesz kísérletet. Egyszóval szervezőjévé válik a mind ígéretesebb teljesező irodalmi életnek. De az újságok sem maradnak tétlenek, azok is biztosítják a teret az esztétikai, a dramaturgiai tanulmányoknak, a könyvismertetéseknek.

Kis János³ is az irodalomszervezők sorába akart lépni. 1797-ben Aranka Györgyhöz írt levelet, innen tudunk „journal”-tervéről, amely *célkitűzésében* – részben – az általa becsült Péczeli József *Mindenek Gyűjteményét* látszik követni.⁴ Vitathatatlan, hogy Péczeli folyóiratát ismerte; neki magának is ott jelent meg első verse, és a folyóiratban helyet kapó versek, elmélkedések hatással voltak Kis

¹Sebbe való Könyv. Azoknak a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Kiadta Kis János, Nagy Baráti Pred. Po'sonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1797. – Kalendárium és Sebbe való Könyv (...) Kiadta Kis János. Po'sonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1799.

²P. MERKER–W. STAMMLER: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte I. Berlin, 1926/1928. 427–429.

³NÉMETH Zoltán: Kis János szerepe kora irodalmi életében. Győr, 1941. – HORVÁTH János: Berzsenyi és íróbarátai. Bp. 1960. 227–240. – A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1965. 294–296. nem tünteti föl, hogy az említett Kis János-versek közül melyik az „eredeti” és melyik fordítás. Igaz, a fordítások némelyike személyes áthallásokkal gazdagodik, de inkább a kor érzésvilágát megelevenítő gondolatokat kell regisztrálnunk a fordítások elemzésekor, mint személyes hőfokú és intenzitású lírát. Vö. még: FRIED István: Kis János klasszicizmusa. Soproni Szemle 1974. 345–351.

⁴TOLNAI Gábor: Kis János Journal-terve a XVIII. század végén. Könyvtári Szemle 1934. 4. sz. 28.